

Ks. Mariusz SZRAM*

KOBIEITY A RUCHY HERETYCKIE WEDŁUG *DIVERSARUM HERESEON LIBER* FILASTRIUSZA Z BRESCII

O ile *Panarion* Epifaniasza z Salaminy uchodzi za najobszerniejsze w literaturze patrystycznej omówienie ruchów błędnowierczych: 20 przedchrześcijańskich i 60 wczesnochrześcijańskich¹, o tyle późniejszy o kilka lat pierwszy łaciński katalog herezji, napisany u schyłku IV w. przez biskupa Brescii Filastriusza, zawiera prezentację największej ilości takich ruchów: 28 w łonie judaizmu i 128 w epoce wczesnochrześcijańskiej². Filastriusz opowiadał się za szerokim zakresem semantycznym pojęcia herezji. Definiował ją jako wszelkiego rodzaju błąd (*error*) doktrynalny, egzegetyczny lub moralny, a także związany z podważaniem zwyczajów liturgicznych i prawa Kościelnego oraz praktykami ascetycznymi, intepretowanymi zbyt rygorystycznie lub zbyt laksystycznie³. Za herezję uważał każde odejście od prawdy Bożej, jakie miało miejsce od powstania świata⁴. Głównych źródeł herezji wczesnochrześcijańskich dopatrywał się, podobnie jak Epifaniusz, wśród ruchów rozpowszechnionych w judaizmie, uznawanych za błędnowiercze przez samych Żydów (np. oficy, kajanie, heliogności, czciciele Baala) bądź z chrześcijańskiego

* Ks. prof. dr hab. Mariusz Szram – profesor zwyczajny w Katedrze Patrologii Greckiej i Łacińskiej w Instytucie Historii Kościoła i Patrologii na Wydziale Teologii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II; e-mail: m.szram@wp.pl.

¹ Por. Epifaniusz, *Panarion*, ed. K. Holl, 1-33, GCS 25, Leipzig 1915, 162-464, tłum. M. Gilski: Epifaniusz z Salaminy, *Panarion. Herezje 1-33. Tekst grecki i polski*, Kraków 2015; 34-64, GCS 31, Leipzig 1922; 65-80, GCS 37, Leipzig 1933.

² Por. Filastrius Brixienis, *Diversarum hereseon liber*, ed. F. Heylen – G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium 2*, Milano – Roma 1991 (wcześniejsze wydania: ed. F. Marx, CSEL 38, Vindobonae 1898; ed. F. Heylen, CCL 9, Turnholti 1957). Wszystkie cytaty z tego dzieła przytaczam w przekładzie własnym.

³ Por. tamże Praefatio 1, ed. Heylen – Banterle, s. 24: „De hereseon diuersa pestilentia uariisque erroribus”; tamże 33, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 52: „a sana doctrina diuersis erroribus [...] pessumdatus est”; tamże 119, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 152: „Sunt quidam qui turbantur heretici de Deuteronomio, [...] non paruo ducuntur errore aliter sentientes”; tamże 144, ed. Heylen – Banterle, s. 198: „non paruuum errorem incurrunt, diuersa itidem sentientes de fide catholica”.

⁴ Por. tamże Praefatio 1, ed. Heylen – Banterle, s. 24: „De [...] uariisque erroribus qui ab origine mundi emerierint et sub Iudaeis defluerint et ex quo uenit dominus noster Iesus saluator in carne pullulauerint”.

punktu widzenia (np. saduceusze, faryzeusze, nazarejczycy, eseneńczycy). Stąd odniesienie pojęcia herezji także do pewnych ugrupowań w starotestamentalnym judaizmie, omówionych w pierwszej części jego katalogu⁵.

Wśród herezji opisanych w dziele *Diversarum hereseon liber* Filastriusza nie brakuje takich, w których ważną rolę odgrywały kobiety, zarówno w sferze treści doktryny wyznawanej przez heretyków, jak i na płaszczyźnie organizacyjnej, związanej z powstaniem i funkcjonowaniem danego ruchu. Należy pamiętać, że we wczesnym chrześcijaństwie, nawiązującym pod tym względem do kultury grecko-rzymskiej, element żeński uznawany był za synonim uczuć związanych z cielesnością, w opozycji do elementu męskiego łączonego z rozumnością i duchowością⁶, a właśnie odstępstwo od zasad rozumnego myślenia było jednym z głównych zarzutów w polemice przedstawicieli „Wielkiego Kościoła” z herezjarchami. Odwoływał się do tego zarzutu także Filastriusz, stosując obficie inwektywy odnoszące się do nierozumności heretyków: *dementia*⁷, *amentia*⁸ – „nierozumność”, „głupota”; *imprudentes*⁹ – „nieroztropni”; *insensatus*¹⁰ – „nierozsądny”, „bezmyślny”. Co ciekawe, tego rodzaju epitetów odnosił jednak tylko do męskich przedstawicieli ruchów heretyckich, nie odwołując się do argumentacji wiążącej element żeński z nierozumnością¹¹.

W niniejszym artykule przedstawię dwie wspomniane wyżej kwestie związane z miejscem kobiet w herezjach omawianych w traktacie Filastriusza

⁵ Por. tamże 1-28.

⁶ Por. Origenes, *In Exodum hom.* 2, 1, ed. M. Borret, SCh 321, Paris 1985, 70: „in feminis caro et affectus carnis designetur, vir autem rationabilis sensus et intellectualis sit spiritus”, tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Homilie o Księdze Wyjścia*, ŻMT 64, Kraków 2012, 180: „kobiety symbolizują ciało i afekty cielesne, mężczyzna zaś symbolizuje rozumny zmysł i rozumnego ducha”; tenże, *In Genesim hom.* 5, 2, ed. H. de Lubac – L. Doutreleau, SCh 7bis, Paris 1985, 166-168: „Lot, qui non respexit post se, rationabilis est sensus et animus virilis, uxor autem hic carnis imaginem teneat. [...] Quod autem «fit staticulum salis», insipientiae eius iudicium videtur expositum. Sal enim prudentiae loco ponitur, quae ei defuit”, tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju*, ŻMT 64, 77: „Lot, który nie obejrzał się za siebie, oznacza rozum i męznego ducha, a żona jego jest symbolem ciała. [...] To zaś, że „zamieniła się w słup soli”, zdaje się symbolizować jej brak mądrości. Sól bowiem oznacza mądrość, której zabrakło żonie Lota”.

⁷ Por. Filastrius, *Diversarum hereseon liber* 33, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 52: „Videamus et Nicolaus Antiochenus aduena qua est deceptus amentia”; tamże 116, 2, ed. Heylen – Banterle, s. 148: „Haereticorum est itaque dementiae [...] hoc ita sentire”.

⁸ Por. tamże 42, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 60: „[Marcus] non in paruum itidem erroris incurrit amentiam”; tamże 57, 2, ed. Heylen – Banterle, s. 74: „[Floriani siue Carpocratiani] pecudumque uitam potius et amentiam detinentes, quos et scriptura uitae paecudum comparauit”.

⁹ Por. tamże 97, 4, ed. Heylen – Banterle, s. 112: „quod non corpora ante sint facta iacentia, sicut quidam aestimant imprudentes”.

¹⁰ Por. tamże 53, ed. Heylen – Banterle, s. 70: „Alii autem Noetiani insensati cuiusdam nomine Noeti”.

¹¹ O postawie przesadnego łączenia kobiecości i herezji w demoniczny symbol, występującej w pismach innych pisarzy antyheretyckich IV w., por. V. Burrus, *The Heretical Women as Symbol in Alexander, Athanasius, Epiphanius and Jerome*, HTR 84 (1991) 229-248.

z Brescii. Najpierw omówię miejsce i znaczenie kobiety oraz elementu żeńskiego w doktrynalnym nauczaniu ugrupowań uznawanych za heretyckie. Następnie skupię się na herezjach, w założeniu i funkcjonowaniu których istotną rolę odegrały kobiety.

1. Kobieta i element żeński w doktrynach heterodoksyjnych. W doktrynach przypisywanych przez Filastriusza heretykom wywodzącym się zarówno ze środowiska judaistycznego, jak i chrześcijańskiego, pojawiają się odniesienia do elementów żeńskich lub do konkretnych kobiet, które otaczano czcią. Są to nawiązania do pewnych wydarzeń biblijnych bądź obce wpływy z innych religii i kultów.

a) W starotestamentalnym judaizmie. W judaizmie Filastriusz piętnował sekty wiążące moc bożą z elementem żeńskim, którego pierwszym uosobieniem była Ewa. Przykładem takiego ugrupowania może być herezja Setian, oddająca cześć Setowi, synowi Adama. Jej zwolennicy twierdzili, że Ewa, dysponując jakąś szczególną żeńską mocą boską (*virtus in caelo feminea*), po zabiciu sprawiedliwego Abła przez Kaina, postanowiła zrodzić również sprawiedliwego Seta, w którym to umieściła ducha owej mocy (*magnae virtutis spiritus*), aby zniszczyć w ten sposób moce nieprzyjacielskie. Setianie wywodzili pochodzenie Mesjasza od Seta, a nawet wierzyli, że jest on samym Mesjaszem¹². Trudne do pogodzenia z żydowskim monoteizmem wydaje się zdradzające wpływ innych religii przekonanie członków tego ugrupowania, przekazane przez Filastriusza: „Mężczyźni i kobiety są uważani u nich za bogów i boginie”¹³.

Spośród kobiet biblijnych obiektem szczególnego kultu stała się Pytonissa, która przywołała z piekieł duszę błogosławionego Samuela (por. 1Sm 28, 3-25). Biskup Brescii wspominał o niektórych Żydach uznających ją za natchnioną prorokinię, ponieważ to, co powiedział królowi Saulowi przywrócony przez nią do życia Samuel, zostało – ich zdaniem – wypowiedziane z natchnienia Bożego (*in excitatione quasi Dei*)¹⁴. W przekonaniu autora traktatu o herezjach kobietę tę należy zaliczyć do fałszywych proroków (*falsi prophetae*), oddających się bezbożności (*deditas [...] impietati*), będących pod wpływem ducha nieczystego (*immundus spiritus iam ei dominaretur*), i na taką kwalifikację zasługują także jej wyznawcy¹⁵.

Większość wspomnianych przez biskupa Brescii sekt judaistycznych oddających cześć bóstwom żeńskim była związana z przyjęciem przez niektórych Żydów ościennych kultów pogańskich, w których pojawiały się często bóstwa kobiece. Filastriusz krytykował następujące ruchy: czcicieli Fortuny

¹² Por. Filastrius, *Diversarum hereseon liber* 3, 1-3, ed. Heylen – Banterle, s. 26-28.

¹³ Por. tamże 3, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 28: „apud eos enim masculi et feminae dii deaeque esse putantur”.

¹⁴ Por. tamże 26, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 44.

¹⁵ Por. tamże 26, 3-7, ed. Heylen – Banterle, s. 44-46.

Nieba (*Fortuna Caeli*), w Afryce zwanej także Niebiańską (*Caelestis*), której kult piętnował już prorok Jeremiasz (por. Jr 44, 27)¹⁶; astarytów, składających ofiary mężczyźnie Astarowi i kobiecie Chamos – idolom Kananejczyków i Sydończyków, co według autorów Ksiąg Królewskich doprowadziło Izraelitów do popadnięcia w niewolę¹⁷; grupę czcicieli syryjskiej bogini Astarte, utworzoną spośród Żydów, którzy po śmierci Mojżesza i objęciu przywództwa przez Jozuego, syna Nawego, wpadli w niewolę barbarzyńskich plemion (por. Wj 22, 24; 34, 13; 1Krl 31, 10)¹⁸; belitów, czyli sektę Żydów, którzy czcili w ukrytych grotach podobizny wielu mężczyzn i kobiet – synów i córek potężnego króla wschodniego Belusa¹⁹. Wszystkie te ugrupowania były związane z wydarzeniami ze starotestamentalnych dziejów Izraela i uznawane za nieortodoksyjne przez samych Żydów.

b) We wczesnym chrześcijaństwie. Jak wspomniałem na wstępie, w myśli wczesnochrześcijańskiej dominowało przekonanie o związku elementu męskiego w człowieku ze sferą intelektualną, a żeńskiego – z emocjonalną. W doktrynach uznanych za hereetyckie kobiety stanowiły jednak również uosobienie intelektu, czego przykładem jest Helena, towarzyszka Szymona Maga, uważanego zgodnie przez autorów wczesnochrześcijańskich katalogów herezji, a więc także przez Filastriusza, za pierwszego herezjarchę chrześcijańskiego, protoplastę gnostyków²⁰. Szymon – zgodnie z przekazem biskupa Brecii – uznawał ową Helenę za nowe wcielenie Heleny, o którą toczyła się wojna trojańska, uosabiającej rozum (*intellectus*) zstępujący na świat dla zbawienia ludzi²¹. Ukazując się w postaci pięknej kobiety wzbudziła ona pożądanie u mocy, które uczyniły świat, i sprowokowała je do wzniesienia buntu. W konsekwencji Helena nie mogła wstąpić do nieba, ponieważ moce przebywające w niebie nie pozwalały jej wejść. Oczekiwała więc na inną moc, to znaczy na pomoc Szymona Maga, który swoim przyjściem mógłby ją zbawić²². Widoczne w tej zagmatwanej mitologizującej doktrynie utożsamianie

¹⁶ Por. tamże 15, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 36. Jej czciciele przypisywali wszelkie nieszczęścia i niebezpieczeństwa, jakie spadały na Żydów, zaniedbaniu kultu Fortuny Nieba jako Królowej.

¹⁷ Por. tamże 17, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 36.

¹⁸ Por. tamże 27, 1-3, ed. Heylen – Banterle, s. 46-48.

¹⁹ Por. tamże 24, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 42: „Alia est heresis in Iudaeis, quae, multorum quasi hominum multarumque mulierum, percolentes idola Bahalitarum, speluncis absconditis isdem offerre sacrificia non desinebant”.

²⁰ Por. Iustinus, *Apologia I* 26, 2-3; tamże 56; Epiphanius, *Panarion* II 21; Theodoretus, *Haeticarum fabularum compendium* 1; Filastrius, *Diversarum hereseon liber* 29; Augustinus, *De haeresibus* 1; Isidorus Hispalensis, *De haeresibus liber* 3; Joannes Damascenus, *De haeresibus* 21. Zob. A. Le Boulluec, *La notion d'hérésie dans la littérature grecque (I^e et IIIe siècles)*, t. 1: *De Justin à Irénée*, Paris 1985, 80-84.

²¹ Por. Filastrius, *Diversarum hereseon liber* 29, 5, ed. Heylen – Banterle, s. 48: „Intellectum autem quendam alium adserit esse, qui descendit in mundum salutis causa hominum, Helenam illam, inquit [Simon Magus], quae in Troiano bello a poetis uanissimis edita nuntiatur”.

²² Por. tamże 29, 6-7, ed. Heylen – Banterle, s. 48: „Et uirtutes, inquit, quae mundum fecerant, concupiscentia ductae illius Helenae seditonem mouebant. Ista enim dans, inquit, concupiscentiam

pierwiastka rozumnego z elementem żeńskim mogło być pochodną gramatycznego rodzaju żeńskiego greckiego i łacińskiego rzeczownika σοφία/*sapientia* – „mądrość”, który oznaczał we wczesnochrześcijańskim gnostycyzmie Bazylidesa ważny boski eon, odpowiedzialny w dużym stopniu za stworzenie świata i człowieka²³.

Rodzaju żeńskiego były także rzeczowniki oznaczające ziemię (γῆ/*terra*) i materię (ὕλη/*materia*), stąd łatwo było mówić o ziemi jako matce istniejącego świata (*matrix omnium rerum*)²⁴. Filastrusz wspomniał o poglądach kosmologicznych, uznanych przez niego za heretyckie, zgodnie z którymi jest tylko jedna ziemia i nie ma innej (*hanc [terram] esse solam, et aliam non esse*)²⁵. Biskup Brescii za ortodoksyjny pogląd uznawał natomiast istnienie dwóch rodzajów ziemi, znajdując potwierdzenie tego stanowiska w Piśmie Świętym:

„jest inna [ziemia], która stanowi – żeby tak powiedzieć – matkę wszystkich rzeczy i wszystko w sobie zawiera, i która jako ὕλη, czyli materia, jest wspomniana w Pismach. Jest ona niewidzialna i niezłożona, i została stworzona przez Boga pierwszego dnia (por. Mdr 11, 1; Rdz 1, 2). Ta zaś, na której mieszkamy, ukazuje się jako ustanowiona nad powierzchnią wód, jak powiedział Dawid: «Ty ustanowiłeś ziemię ponad wodą» (Ps 136, 6). W rzeczywistości nieograniczoną ziemią, matką wszystkich rzeczy, jest owa pierwsza, stworzona pierwszego dnia, która zawiera w sobie wodę i tę ziemię, zamieszkaną przez nas, która dostarcza w obfitości plonów i owoców rodzajowi ludzkiemu i ptakom, i wężom, i wszelkiemu bydłu, z rozkazu Chrystusa Pana i Zbawiciela, jak zostało zapisane w Księdze Rodzaju, czyli stworzenia (por. Rdz 1, 1. 29)»²⁶.

Powyższe przekonanie autora traktatu jest przykładem niemożliwego do utrzymania w dzisiejszej egzegezie i teologii, a rozpowszechnionego w epoce patrystycznej, przekonania, że kosmologia powinna być ściśle podporządkowana nauczaniu Biblii, traktowanej jako tekst naukowy.

illis uirtutibus, et in figura feminea apparens, ascenere in caelum non poterat, quia uirtutes in caelo quae erant non eam permittebant ascendere; expectabat autem uirtutem aliam, id est Magi ipsius Simonis praesentiam, quae eam saluaret adueniens”.

²³ Por. tamże 32, 2, ed. Heylen – Banterle, s. 52. Zob. K. Rudolph, *Gnoza. Istota i historia późnoantycznej formacji religijnej*, tłum. G. Sowiński, Kraków 1995, 72-78; M. Szram, *Chrystus – Mądrość Boża według Orygenesza*, Lublin 1997, 42-44.

²⁴ Por. Filastrusz, *Diversarum hereseon liber* 95, 1. 3, ed. Heylen – Banterle, s. 110.

²⁵ Por. tamże 95, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 110.

²⁶ Por. tamże 95, 1-3, ed. Heylen – Banterle, s. 110: „alia est [terra], quae ueluti matrix est omnium rerum uniuersaque continet quaeque quasi YAH, id est materia, reperitur in scripturis, quae est inuisibilis et inconposita, quae a Deo facta est in primo die. Haec autem, in qua habitamus, super aquam fundata ostenditur, ut dixit Dauid: «Qui fundasti terram super aquam». Nam matrix omnium rerum terra immensa est illa prior quae in primo die facta est, quae continet aquam et hanc terram quae habitatur a nobis, quae et humano generi et uolatilibus serpentibus pecudibus ceterisque aliis fruges et fructus exhibet opulenter, iussa a Christo domino saluatore, sicut scriptum est in libro Geneseos creaturae”. Kwestię dwóch ziem poruszał w swoim nauczaniu Orygenes (*In Numeros hom.* 26, 5). Por. J. Duda, *Jeden świat czy wiele światów? Kosmologiczne podstawy doktryny Orygenesza*, Siedlce 2008, 33-34.

Cześć oddawana kobietom stanowiła – jak wynika z opisów biskupa Brescii – ważny element wielu odłamów gnostycyzmu. Szczególną grupę w systemach gnostyckich stanowiły kobiety przyjęte do sfery boskiej drogą małżeństwa. Przykładowo zwolennicy gnostyka Mikołaja Antiocheńskiego czcili kobietę, nazywaną przez nich Nora²⁷. Według ich mitologizującego nauczania jeden z boskich eonów poślubił tę kobietę wyposażoną w specjalną moc, a z niej urodzili się bogowie, ludzie, aniołowie, siedem duchów demonów, a także prorocy²⁸. Inna z herezji opisanych przez Filastriusza wspomina, w nawiązaniu do Księgi Rodzaju (por. Rdz 6, 4), o kobietach współżyjących z aniołami w okresie poprzedzającym potop, czego następstwem było przyjscie na świat gigantów²⁹.

Na tle innych autorów wczesnochrześcijańskich pism antyheretyckich Filastriusz wyróżniał się ostrożnością wobec zbyt dosłownej egzegezy tekstów starotestamentalnych. W świetle stosowanej w swoim katalogu herezji oceny metod interpretacji Biblii biskup Brescii jawi się jako zdecydowany zwolennik alegorezy wywodzącej się z tradycji aleksandryjskiej³⁰. W jego przekonaniu ten rodzaj egzegezy biblijnej zabezpiecza przed błędami doktrynalnymi lepiej niż interpretacja literalna, którą oceniał jako herezjogenną. W kwestii tekstów biblijnych dotyczących kobiet Filastriusz przeprowadził krytykę dosłownej interpretacji wersetu z księgi Pieśni nad Pieśniami: „Sześćdziesiąt królowych i osiemdziesiąt konkubin i niezliczona ilość dziewcząt” (Pnp 6, 7). Biskup Brescii przeciwstawił dosłownemu rozumieniu tego wersetu zgodną z poetyckim językiem księgi egzegezę duchową, dostrzegającą w powyższych grupach kobiet obraz dusz ludzkich o różnym stopniu doskonałości³¹. Trudno jednak dociec, do jakiej herezji taka interpretacja miałaby doprowadzić, ponieważ Filastriusz nie określił imiennie jej zwolenników, ani też nie przytoczył żadnych

²⁷ Por. Filastrius, *Diversarum hereseon liber* 33, 3, ed. Heylen – Banterle, s. 54.

²⁸ Por. tamże 33, 5-6, ed. Heylen – Banterle, s. 54: „Quaedam eiam concubuisse cum illa muliere et uirtute dicunt, de qua nati sunt dii, et homines, et angeli, et septem spiritus daemoniorum. Addunt etiam prophetas quosdam natos de ea”.

²⁹ Por. tamże 108, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 130: „Alia est heresis quae de gigantibus adserit quod angeli miscuerint se cum feminis ante diluuium, et inde esse natos gigantes suspicantur”.

³⁰ Por. tamże 149-155, ed. Heylen – Banterle, s. 204-222.

³¹ Por. tamże 150, 1-2. 5. 10, ed. Heylen – Banterle, s. 208-210: „quod aliae animae ad regimonium, aliae ad coniunctionem, aliae ad incrementum perfectionis aetatis in coniunctionem futurae fide Christi domini vocarentur, manifestum est [...] Vt ergo est rationis, conuenit cognoscere quod alii in regno, alii in paradiso, alii in uitam atque remissionem peccatorum in futuro erunt deputandi”. W tej duchowej interpretacji można dostrzec nawiązanie do alegorycznej interpretacji wczesnochrześcijańskiej znanego fragmentu przypowieści z Ewangelii (Mt 13, 8) o trojakim rodzaju owocu: trzydziesto-, sześćdziesięcio- i stokrotnym jako obrazie trzech kategorii ludzi zasługujących w najwyższym stopniu na wieczną nagrodę. W zależności od epoki historycznej kategorie te identyfikowano nieco inaczej. Por. A. Quacquarelli, *Il triplice frutto della vita cristiana: 100, 60 e 30 (Matteo 13, 8 nelle diverse interpretazioni)*, Roma 1953; M. Szram, *Duchowy sens liczb w alegorycznej egzegezie aleksandryjskiej (II-V w.)*, Lublin 2001, 327-328, 333 i 353-355.

ich poglądów. Określił jedynie zwolenników takiej dosłownej egzegezy jako heretyków (*heretici*) nieprzynoszących właściwego owocu (*infructuosi*)³².

Heretykami nazwał biskup Brescii także zwolenników dosłownej interpretacji tekstu z Księgi Rodzaju, mówiącego o otwarciu się oczu Adama i Ewy, i ujrzeniu własnej nagości, po spożyciu owocu z drzewa poznania dobra i zła. Na podstawie tego fragmentu biblijnego owi heretycy wnioskowali, że wcześniej pierwsi rodzice byli niewidomi, podczas gdy w tekście natchnionym chodzi o otwarcie się oczu duszy, czyli – jak podkreślał Filastriusz – o rozpoznanie utraty nieśmiertelności przez pogwałcenie Bożego nakazu, a nie o stwierdzenie nagości cielesnej³³. Podobnie Filastriusz odrzucił interpretację tunik ze skór, jakie otrzymali Adam i Ewa po wygnaniu z raju, jako wyposażenia pierwszych rodziców w ludzkie ciało, podkreślając, że chodziło tu o dar ze strony Boga, polegający na umiejętności sporządzenia sobie ubrania dla okrycia ciała, które posiadali już wcześniej³⁴. W powyższej krytyce może ukrywać się polemika z poglądami przypisywanymi Orygenesowi, który uważał ciało w postaci ziemskiej (*σάρξ/caro*) jako otrzymane od Boga wyposażenie dostosowane do życia człowieka na świecie po grzechu pierworodnym³⁵. Filastriusz zwalczał także zabarwione manichejską pogardą dla małżeńskiego współżycia poglądy heretyków, którzy na podstawie fragmentu Psalmu – „W niegodziwości zostałem poczęty i w grzechu poczęła mnie matka” (Ps 50, 7) – wnioskowali, że małżeństwo jest niegodziwością i grzechem, nie rozumiejąc, że autorowi biblijnemu chodziło o grzech pierwszych rodziców poprzedzający zrodzenie potomstwa, a nie o sam akt poczęcia dzieci Adama i Ewy³⁶.

Jak wynika z powyższego przeglądu, główną bohaterką żeńską błędnych poglądów, będących skutkiem niewłaściwej egzegezy biblijnej, była Ewa. Zgodnie z relacją biskupa Brescii, nie podkreślano jednak w opisywanych przez niego ruchach heretyckich jakiegóś szczególnie złej roli Ewy czy jej odrębnych cech kobiecych decydujących o pierwszym upadku, jak to czynił np. Tertulian³⁷, ale była ona przedstawiana i oceniana za swoje zachowanie razem z Adamem.

³² Por. Filastrius, *Diversarum hereseon liber* 150, 1, ed. Heylen – Banterle, s. 208.

³³ Por. tamże 116, 2, ed. Heylen – Banterle, s. 148: „amissionem immortalitatis in praeuaricatione mandati nos docuit, non corporis nuditate”.

³⁴ Por. tamże 117, 1-2, ed. Heylen – Banterle, s. 150: „Non ergo hic corpora eorum pellicias tunicas nuntiabat, sed de potentia diuina dedisse eis sapientiam declarabat, ut facerent sibi corporum indumenta”.

³⁵ Por. Origenes, *Commentarii in Psalmos* 1, 5, w: Methodius Olympius, *De resurrectione* I 23, 3, ed. G. Bonwetsch, GCS 27, Leipzig 1917, 247. Zob. M. Szram, *Ciało zmartwychwstałe w myśli patrystycznej przełomu II i III wieku*, Lublin 2010, 269-270. 536.

³⁶ Por. Filastrius, *Diversarum hereseon liber* 120, 5, ed. Heylen – Banterle, s. 154: „Non ergo hic in iniquitate se conceptum aut in peccato genitum edocebat [Dauid] sed parentes nostros Adam Euam uoluit ostendere, quod ante admissio peccato, id est transgressione mandati, postea sic genuerit filios atque de eis nos omnes itidem parturierit”.

³⁷ Kartagiński teolog przypisywał upadek pierwszych rodziców przede wszystkim Ewie, nie szczędząc przy tym zabarwionych retorycznie negatywnych epitetów pod jej adresem. Por. Tertul-

W doktrynie wczesnochrześcijańskich ruchów heretyckich opisanych przez Filastriusza tylko dwukrotnie pojawiają się odbiegające od ortodoksji poglądy dotyczące postaci Maryi, związane ściśle z błędnym rozumieniem ludzkiej natury Chrystusa. Opisując herezję karpokracjan biskup Brescii podkreślił, że według jej założyciela Chrystus nie narodził się z dziewicy Maryi i Ducha Świętego, ale z nasienia Józefa jak wszyscy ludzie³⁸. Starając się bronić pełnego i prawdziwego człowieczeństwa Chrystusa, Karpokrates pozbawił w ten sposób Maryję cnoty dziewictwa. Natomiast odwrotna sytuacja występowała w ruchach gnostyckich. W Filastriuszowej relacji o walentynianach pojawia się informacja o doketystycznych przekonaniach założyciela tego ugrupowania na temat przejścia Jezusa przez łono Maryi w taki sposób, w jaki przepływa woda przez strumień (*ut aqua per riuum*)³⁹, co z jednej strony miało świadczyć o pozorności ciała Chrystusa, z drugiej mogło ułatwiać zrozumienie pełnego dziewictwa Maryi *in partu*.

2. Kobiety w strukturach ruchów heretyckich. Znane z imienia kobiety – członkinie judaistycznych i wczesnochrześcijańskich ruchów błędnowierczych pojawiają się w katalogach herezji znacznie rzadziej od mężczyzn, są to wręcz jednostkowe przypadki. Niemniej jednak miały one w tych ruchach swoje miejsce, czego ślady znajdujemy również w traktacie *Diversarum hereseon liber* Filastriusza.

a) W judaizmie. W odniesieniu do sekt żydowskich biskup Brescii wspominał jedynie o nieznanym z imienia kobietach oddających cześć Tammuzowi, bożkowi mezopotamskiemu, identyfikowanemu później z Adonidem, kochankiem Wenus. Według Filastriusza imię Tammuz miał nosić faraon, który rządził Egiptem za czasów Mojżesza, nie jest to jednak pewne⁴⁰. W Piśmie Świętym wzmiankę o tej herezji zawiera księga proroka Ezechiela (por. Ez 8, 14). Jak przypominał Filastriusz, prorok ów znalazł tworzące ją judejskie

lianus, *De cultu feminarum* I 1, 1-2, ed. E. Kroymann, CCL 1, Turnhout 1954, 343: „et Evam te esse nescis? Vivit sententia Dei super sexum istum in hoc saeculo: vivat et reatus necesse est. Tu es diaboli ianua, [...] tu imaginem Dei, hominem, tam facile elisisti; propter tuum meritum, id est mortem, etiam filius Dei mori habuit”, tłum. D. Sutryk: Tertulian, *O strojeniu się kobiet*, w: Tertulian, *Wybór pism*, III, PSP 65, Warszawa 2007, 33: „ty nie chcesz zrozumieć, że jesteś Ewą? Jest w mocy wyrok Boga nad twoją płcią na tym świecie: musi więc trwać dalej i twoja wina. Ty jesteś furta szatana, [...] z łatwością doprowadziłaś do upadku mężczyznę Adama, obraz Boga; przez twoją karę, to jest śmierć, nawet Syn Boży musiał umrzeć”.

³⁸ Por. Filastriusz, *Diversarum hereseon liber* 35, 2, ed. Heylen – Banterle, s. 56: „Christum autem [Carpocras] dicit non de Maria uirgine et diuino spiritu natum, sed de semine Ioseph hominem natum arbitratur, deque eo natum carnaliter, sicut omnes homines, suspicatur”.

³⁹ Por. tamże, 38, 6, ed. Heylen – Banterle, s. 58: „deque caelo eum carnem detulisse, nihil autem accepisse de sancta uirgine, sed ut aquam per riuum, ita transisse per eam [Valentinus] adfirmat”.

⁴⁰ Badacze wahają się co do tożsamości faraona władającego Egiptem w czasie wyprowadzenia Izraelitów przez Mojżesza. Mógł być to równie dobrze Amenofis II lub III albo Merneptah. Por. G. Ricciotti, *Storia d'Israele*, t. 1: *Dalle origini all'esilio*, Torino 1932, 225.

kobiety siedzące przy jakiejś grocie, oplakujące podobiznę Tammuza, a nawet składające mu ofiary⁴¹.

b) We wczesnym chrześcijaństwie. Wśród chrześcijan zaangażowanie kobiet w tworzenie heretyckich ugrupowań było większe, aczkolwiek wzmianki biskupa Brecii na ten temat także nie są zbyt liczne. Pierwszą z nich była wspomniana wyżej Helena, towarzysząca Szymonowi Magowi, otwierającemu chrześcijańską część omawianego katalogu herezji. Była ona nierządnicą z Tyru, którą Szymon Mag uprowadził i z którą – jak pisze Filastriusz – „uprawiał różne magiczne sztuki i niegodziwości”, głosząc, że jest ona ucieleśnieniem intelektu⁴². Oprócz niej wspomina o najbardziej znanych wczesnochrześcijańskich fundatorkach herezji, czyli o towarzyszących Montanowi pseudoprorokiniach Pryscylli i Maksymilli, żyjących w mieście Pepuza we Frygii, uznawanym przez montanistów za nową Jerozolimę⁴³.

Rola kobiet w funkcjonowaniu grup heretyckich wiązała się też z wykorzystywaniem ich do zaspokajania męskich pożądliwości. Miało to miejsce u heretyków zwanych florianami lub karpokratianami, wywodzących się ze środowiska żołnierskiego. Zgodnie z przekazem Filastriusza uważali oni, że wszelkie zmartwychwstanie polega na rodzeniu synów z nieprawego współżycia. Po zachodzie słońca mężczyźni współżyli więc z nierządnicami w przekonaniu, że wypełniają w ten sposób przepis Prawa „Rodźcie i rozmnażajcie się” (Rdz 1, 28)⁴⁴.

Analiza Filastriuszowego katalogu herezji pozwala wnioskować, że według jego relacji elementy kobiece wprawdzie pojawiały się zarówno w doktrynie, jak i w historii założycielskiej różnych ruchów heterodoksyjnych judaistycznych i wczesnochrześcijańskich, było to jednak zjawisko niezbyt częste⁴⁵. W środowisku żydowskim ruchy błędnowiercze były związane z postaciami pogańskich bogiń, którym w różnych okresach historii Izraela niektóre ugrupowania oddawały cześć. W gnostycyzmie wczesnochrześcijańskim – wbrew rozpowszechnionemu w starożytnej kulturze przekonaniu o związku elementu

⁴¹ Por. Filastriusz, *Diversarum hereseon liber* 23, 1-2, ed. Heylen – Banterle, s. 42.

⁴² Por. tamże 29, 8, ed. Heylen – Banterle, s. 48: „illam Helenam, quae cum Mago erat, de Tyro meretricem fuisse, hancque eundem Simonem Magum fuisse secutum, et cum eadem diversas magias diversaque scelera perpetrasset”.

⁴³ Por. tamże 49, 1-4, ed. Heylen – Banterle, s. 66.

⁴⁴ Por. tamże 57, 1-2, ed. Heylen – Banterle, s. 72-74.

⁴⁵ Należałoby dokonać szczegółowej analizy porównawczej traktatu Filastriusza z pozostałymi wczesnochrześcijańskimi katalogami herezji pod kątem miejsca kobiet w doktrynie i historii ruchów heterodoksyjnych w ich przekazach. Pobieżny przegląd treści tych dzieł wskazuje, że inni autorzy, zarówno greccy (Epifaniusz, Jan Damasceński), jak i łacińscy (Augustyn, Izydor z Sewilli), również nie pisali zbyt wiele o kobietach w kontekście herezji, pozostawili jednak więcej śladów ich działalności na tym polu.

męskiego w człowieku ze sferą intelektualną – zdarzało się, że pierwiastek żeński stanowił uosobienie intelektu, czego przykładem na płaszczyźnie doktrynalnej był eon „Mądrości” (σοφία/*sapientia*), a na gruncie historycznym – Helena towarzysząca Szymonowi Magowi, prekursorowi herezji chrześcijańskich. Wśród żeńskich postaci biblijnych inspiracją dla błędnych poglądów, wynikających z niewłaściwej, niekiedy mitologizującej egzegezy, była szczególnie matka ludzkości Ewa, nie podkreślano jednak w jakiś wyjątkowy sposób jej kobiecych cech jako mogących sprzyjać powstaniu heterodoksyjnej doktryny.

WOMEN AND HERETICAL MOVEMENTS
IN *DIVERSARUM HERESEON LIBER* BY PHILASTRIUS OF BRESCIA

(Summary)

The article discusses two issues related to the role of women in heretical movements on the basis of Philastrius' of Brescia *Diversarum hereseon liber* (written between 380 and 388): the place and the importance of the feminine in the doctrinal teaching of the heretics, along women's participation in setting up and functioning of the various heresies. In the Jewish movements false-beliefs were associated with the figures of pagan goddesses, which some groups worshiped in different periods of the history of Israel. Contrary to the widespread in the ancient culture belief of the relationship of the male element in human person with the intellectual sphere, in the early Christian Gnosticism it was thought that the feminine was the personification of intellect. An example of this phenomenon on the doctrinal plane was the eon "Wisdom" (σοφία/*sapientia*), and on the historical one – Helena accompanying Simon Magus, the precursor of all Christian heresy. Among the female characters of biblical inspiration for erroneous views, resulting from improper, sometimes mythologizing exegesis was especially the mother of mankind Eve. However, the creators of heresies didn't stress clearly her feminine qualities as that might encourage the emergence of their heterodox doctrines. The known names of women – the members of Jewish and early Christian misbelief movements – appear in Philastrius' index much less often than men. These are individual cases: Helena accompanying Simon Magus, Priscilla and Maximilla – the co-founders of Montanism heresy.

Translated by Michał Matusiak

Key words: woman, heresies, Judaism, early Christianity, Philastrius of Brescia.

Słowa kluczowe: kobieta, herezje, judaizm, wczesne chrześcijaństwo, Filastriusz z Brescii.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

1. Podstawowe

FILASTRIUS BRIXIENSIS, *Diversarum hereseon liber*, ed. F. Heylen – G. Banterle, *Scriptores circa Ambrosium* 2, Milano – Roma 1991.

2. Pomocnicze

EPIHANIUS, *Panarion*, ed. K. Holl, 1-33, GCS 25, Leipzig 1915, 162-464, tłum. M. Gilski: Epifaniusz z Salaminy, *Panarion. Herezje 1-33. Tekst grecki i polski*, Kraków 2015; 34-64, GCS 31, Leipzig 1922; 65-80, GCS 37, Leipzig 1933.

ORIGENES, *Homiliae in Exodum*, éd. M. Borret, SCh 321, Paris 1985, tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Homilie o Księdze Wyjścia*, ŻMT 64, Kraków 2012, 169-301.

ORIGENES, *Homiliae in Genesim*, éd. H. de Lubac – L. Doutreleau, SCh 7bis, Paris 1985, tłum. S. Kalinkowski: Orygenes, *Homilie o Księdze Rodzaju*, ŻMT 64, Kraków 2012, 21-165.

TERTULLIANUS, *De cultu feminarum*, ed. E. Kroymann, CCL 1, Turnhout 1954, 341-370, tłum. D. Sutryk: Tertulian, *O strojeniu się kobiet*, w: Tertulian, *Wybór pism*, III, PSP 65, Warszawa 2007, 33-56.

Opracowania

BOULLUEC A. Le, *La notion d'hérésie dans la littérature grecque (IIe et IIIe siècles)*, t. 1: *De Justin à Irénée*, Paris 1985.

BURRUS V., *The Heretical Women as Symbol in Alexander, Athanasius, Epiphanius and Jerome*, HTR 84 (1991) 229-248.

DUDA J., *Jeden świat czy wiele światów? Kosmologiczne podstawy doktryny Orygenesesa*, Siedlce 2008.

RICCIOTTI G., *Storia d'Israele*, t. 1: *Dalle origini all'esilio*, Torino 1932.

SZRAM M., *Chrystus – Mądrość Boża według Orygenesesa*, Lublin 1997.

SZRAM M., *Ciało zmartwychwstałe w myśli patrystycznej przełomu II i III wieku*, Lublin 2010.

SZRAM M., *Duchowy sens liczb w alegorycznej egzegezie Aleksandryjskiej (II-V w.)*, Lublin 2001.

QUACQUARELLI A., *Il triplice frutto della vita cristiana: 100, 60 e 30 (Matteo 13, 8 nelle diverse interpretazioni)*, Roma 1953.

RUDOLPH K., *Gnoza. Istota i historia późnoantycznej formacji religijnej*, tłum. G. Sowiński, Kraków 1995.

